

UDK:94

Botir ABDULLAEV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: 8batir8@mail.ru

TDSHU professori t.f.d M.Is'hoqov taqrizi asosida

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE FORMATION OF ZOROASTRIANISM

Annotation

This article analyzes the material and spiritual cultural monuments that formed the basis of the Mazda Yasna religion, the ancient Turanian and Iranian lands, including archaeological finds associated with the proto-Zoroastrian religion, as well as information about the creation and improvement of the prestigious Mazda Yasna religion. Avesta texts.

Key words: Turan, Iran, Zoroastrianism, Aryanism, Turkism, Avesta, faith, religion, ethnicity, symbiosis, transformation, theory, historical research.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ФОРМИРОВАНИИ ЗОРОАСТРИЗМА

Аннотация

В данной статье анализируются материальные и духовные памятники культуры, составившие основу религии Mazda Ясна, древних туранских и иранских земель, в том числе археологические находки, связанные с протозороастрийской религией, а также сведения о создании и совершенствовании престижной религии Mazda Ясна. Тексты Авесты.

Ключевые слова: Туран, Иран, зороастризм, арийство, тюркизм, Авеста, вера, религия, этнос, симбиоз, трансформация, теория, историческое исследование.

ZARDUSHTIYLIKNING SHAKLLANISHI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Mazda Yasna dinining shakllanishiga asos bo'lgan, hamda qadimda Turon va Eron o'lkalari musharakligida yaratgan moddiy-ma'naviy madaniyat yodgorliklari, jumladan? protozardushtiylik diniga oid arxeologik topilmalar va qolaversa mo'tabar Avesta matnlarining yaratilishi va takomillashib borishiga oid ma'lumotlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Turon, Eron, zardushtiylik, ariylik, turkiylik, Avesta, e'tiqod, din, etnos, simbioz, transformatsiya, nazariya, tarixiy tadqiqotlar.

Kirish. Markaziy Osiyo, shubhasiz dunyoning antropogen mintaqalaridan biridir. Bu makonda odamzotning paydo bo'lish tarixi qariyb bir million yillik tarixga ega. Markaziy Osiyoning tabiiy iqlim sharoiti, serxosil maydonlari, kon va ma'danlarga boy yerlari ibtidoiy odamlarni o'ziga jalb etgan. Odamzot o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'ta boshlagan davri sivilizasiyaning boshlang'ich erasini belgilab beruvchi muhim omildir. Ushbu jarayon O'rta Osiyo misolida neolit davrida vujudga kelgan Jaytun, Kaltaminor, Xisor madaniyatlarini misolida aytish mumkin.

O'rta Osiyoning qadimgi axolisi xaqida ko'pgina noaniq, yoki paniranistik g'oyalar bilan kuchli sug'orilgan qarashlar fanda ustunlik qilib kelmoqda. Bu kabi qarashlar tarafdorlari O'rta Osiyoga sivilizasiya miloddan avvalgi 2-ming yilliklarda ariylar bilan kirib kelgan degan fikrda qat'iy turib olganlar. Ular fikriga ko'ra O'rta Osiyo qadimgi sivilizasiyasi ariylarning bu yerlarga qilgan migrasiyasidan boshlanadi. Ular Yevro-Osiyo bo'ylab tarqalib miloddan avval 2-ming yilliklarda eng qadimgi sivilizasiyalarni tashkil qilgan emish. Ariylar xind-ariylarning bir qismi, xind-ariylar esa xind-yevropa tillarida so'zlashuvchi xalqlarining bir bo'lagi. Ariylik nazariyasi esa Yevropadan Hindistonga qadar yerlarda eng qadimgi sivilizasion kamar muhitini aynan ariylar tashkil etgan degan g'oyani ilgari surishga sabab bo'lib kelmoqda. Bir yarim asr davomida turli tarixiy tadqiqotlar asosiga singdirib yuborilgan ushbu qarashlar va shunga xos bo'lgan tafakkur qolipidan qutilish zamonaviy tadqiqotchilar uchun nixoyatda qiyin bo'lmoqda. Umuman olganda bu konseptual qarashning zamirida Yevro-Osiyoning qadimda, hamda hozirda son jihatdan yetakchilik qilgan turkiy xalqlarning insoniyat

sivilizasiyasi tarixidagi ahamiyatini pasaytirib ko'rsatishga qaratilgan. Vaziyat xatto shu darajaga yetdiki, Turonzaminda turkiy etnosni inkor etishgacha olib kelindi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Ariylik nazariyasi o'z navbatida paniranistik g'oyalar bilan sug'orilgan tadqiqotlarni paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu metodologik qarashlar asosida konseptsiyalar yaratildi. Bu konseptual qarashlar asosida hozirda ham ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Afsuski bu kabi qarashlar xali xamon tarix soxasida ustunlik qilib kelmoqda.

Ko'rilayotgan masala yuzasidan akademik A.Asqarov shunday degan edi: "Sobiq sho'ro davri tarixiy lingvistik tadqiqotlari va ularning ta'sirida rivojlangan tarix fanida O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari tili masalasida ularni eroniy tilli xalq sifatida talqin qilib kelindi. Chunki, O'rta Osiyo va uning janubida yashovchi qadimgi ajdodlarning muqaddas kitobi Avesto va Rigveda tili Ovropa xalqlarining tillari bilan qarindosh ekanligi haqida fikrlar o'rtaga tashlangach, bu mintaqaning tub aholisini barchasi Avesto va Rigveda yozma manbalari tilidan kelib chiqqan xolda "eroniy" deb qabul qilinib, bu zaminda qadim zamonlardan ular bilan birga qon-qarindosh, qo'ni-qo'shni va quda-anda bo'lib yashab kelgan turkchilikka hech qanday o'rin qoldirilmadi. Xatto eronshunos olimlar hind-ovropa nazariyasidan kelib chiqqan xolda neolit, eneolit va bronza davrida O'rta Osiyodan to Baykalgacha bo'lgan mintaqalarda eroniy til muhiti xukmron edi, degan asossiz qarashni ilmiy jamoatchilik ongiga singdirib bordi" [1].

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Ariylar masalasida xatto zamonaviy tadqiqotchilar ham bir to'xtamga kelmaganlar. Bu

borada ular fikrlari turlicha. Ulardan ba'zilarini keltirishni lozim topdik. Birinchi guruh tadqiqotchilari ariylikni (hind-yevropa xalqlarini) til xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda ularni irq vakillari sifatida talqin qilishga moyildirlar [2]. Ya'ni, ariylikni bir etnik qatlam sifatida ko'rishni afzal biladilar. Fikrimizcha ariylik jamoalari polietnik qatlamlardan tashkil topgan. Masalaga bunday yondashish o'z navbatida ilmiy tadqiqotlar negizida yevropasentriзм, paniranizm, irqchilik, agressiv millatchilik, shavinizm kabi g'oyalarni targ'ib etilishiga sabab bo'ldi. Tadqiqotlarning konseptual, nazariy-metodologik asoslarining "shamoli" qaerga qarab esayotganini barcha tarixchi-mutaxassislar ham ilg'ab ololmasligi achinarli xol. Zamonaviy turkiyzabon dunyosining tarixchi-olimlari tomonidan bu kabi qarashlarni g'ayriilmiy ekanligini ilmiy asoslashga urinishlar bo'layotganligiga qaramay ular xali hamon salmoqli ahamiyat kasb etmoqda. Bunga javoban tadqiqotchi A.M.Ivanov shunday deydi: "Aslida hind-yevropa yoki ariylik irqi mavjud emas, lekin shunga qaramay ba'zi ilmiy saviyasi past asarlarda bu kabi qarashlar uchrab turadi" [3]. Uning ustiga barcha hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi xalqlarni ariylarga yo'yish fanda o'z isbotini topmanan. Olimlar hind-yevropa xalqlarining bir tarmog'i – hind-eron tillarida so'zlashuvchi xalqlariga ariylikka da'vo qilishga haqli deb xisoblaydi [3]. Chunki, to'g'ridan to'g'ri aynan ulargina manbalarda ariylar sifatida tilga olingan.

Ikkinchi guruh olimlar ariylikni eneolit davrida ishlab chiqarishning o'sirishi zamirida yuzaga kelgan chorvador jamoalarining aslzoda mulk egalariining ijtimoiy tabaqasi sifatida talqin qiladilar [4]. Bu ikki bir biriga qarama-qarshi qarashlar asosidagi tortishuvlar xamon davom etmoqda va tugal yechimini topmagan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Turkiy xalqlarning ajdodlari Yevro-Osiyoning kengliklarida, shu jumladan O'rta Osiyoda eng qadimgi davrlardan mavjud bo'lib, sivilisasion tarix bosqichida ularni birinchi tarixiy xodisa deyish to'g'ridir. Aniqrog'i turkiy xalqlar Yevro-Osiyo xodisasi desak yanada aniqrog' bo'ladi. Negaki ulardan qolgan arxeologik manbalar shunga guvohlik beradi. Miloddan avvalgi 2-ming yillik o'rtalarida ariylarning sharqqa tomon, jumladan O'rta Osiyoga migrasiyasi tarixan ikkinchi xodisadir. Bu payt O'rta Osiyo xududlari haddan tashqari serxosil, yaylovlari bo'liq, tabiati boy bo'lganligi tufayli chorvador ariylar imkon qadar bu yerda o'rnamshib kolishga xarakat qilgan. O'rnamshib qola olmagan hind-eron qabilalari O'rta Osiyo orqali bir qismi Hindistonga [2], bir qismi qadimgi Elamga kirib bordilar. O'rta Osiyo, Hindiston va Fors o'lkasiga kirib borib, o'rnamshib, bu yerlardagi maxalliy axoli bilan qorisha boshlaganlar. Ushbu bo'limish sodir bo'lgandan bir necha asr o'tib joylarda ariylar tili negizida o'zaro qarindosh, ayni damda bir biridan farq qiluvchi tillar kamari yuzaga keldi Fanda buni hind-eron tillari deb yuritiladi. Eroniy tillari ariylar migrasiyasi tafayli keng xududlarga yoyilgan va ko'plab lahjalarga bo'linib ketdi. Ular asosan "Sharqiy" va "G'arbiy" eroniy tillariga bo'lib o'rganiladi. Sharqiy eron tillari xozirda o'lik tilga aylangan bo'lib, bu tillar asosan O'rta Osiyo xududlarida amalda bo'lgan. Bular: sug'diy, xorazmiy, boqtariy tillaridir. Bu tillar o'rta asrlar davrida turkiy tilning ta'siri ostida muomaladan siqib chiqarilgan, axolisi esa turkiylashib assimilyatsiyaga uchragan. Xozirgi tojik tili masalasiga kelsak, bu til g'arbiy eroniy tillar tarmog'iga taalluqli bo'lib, VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asr boshlarida Eron va Xuroson hududlaridan arablarning O'rta Osiyoni fatx qilish davrida bu yerga fors o'lkasidan kirib kelgan. Chunki, tarixan Eron arablar tomonidan O'rta Osiyoga nisbatan avvalroq bosib olinib islomlashtirildi. Eron zardushtiyarlari islom dinini qabul qilib musulmon bo'ldilar. Qo'shni O'rta Osiyo zardushtiyarlari islomni qabul qilib

musulmon bo'lgan sobiq Eron zardushtiyarlari yordamida islomlashtirish jarayoni amalga oshirildi. Bunda arablar fors-dariy qabilalaridan foydalandilar. Shu yo'l bilan fors-dariy (g'arbiy-eroniy) til O'rta Osiyoga kirib keldi va tojik tilining shakllanishiga asos bo'ldi. Ayni damda sharqiy-eroniy tillar (sug'diy, xorazmiy boqtariy) turkiy tilning ta'sirida siqib chiqarilayotgan edi. Turkiy tilning dariy-forsiy til bilan qorishuvi natijasida tojik tili yuzaga keldi.

Paniranizistik qarashlar tarafdorlari ariylar migrasiyasiga qadar O'rta Osiyo yerlari deyarli bo'sh, axolisi siyrak yashagan deyishga moyildirlar [5:16]. Zardushtiylikning proto ko'rinishlari ham ariylar migrasiyasi bilan birga O'rta Osiyo xududlariga kirib kelgan degan fikr fanda mutlaq ustunlik qilib kelmoqda[5]. Xolbuki, O'rta Osiyo turkiy dunyosi miloddan avvalgi 2-ming yillikda kirib kelgan ariylarga nisbatan ko'pchilikni tashkil qilgan va son jihatdan ustun bo'lgan [2]. Shuning uchun ariylar Hindiston va Fors o'lkasi tomon siljishni davom ettirgan. Ilmiy adabiyotlarda bu xolat tamomila boshqacha tus berib ko'rsatiladi. Turonzaminning qadimgi turkiy etnoslarning sivilizatsiyaviy ahamiyati go'yoki atayin pasaytirib ko'rsatilayotgandek ko'rinadi.

Shubhasiz, Markaziy Osiyo mintaqasiga kirib kelgan ariylar dunyosi zardushtiylik dinining vujudga kelishida muhim rol o'ynagan. Lekin, bu jarayonni O'rta Osiyoning prototurkiy dunyosining ishtirokisiz amalga oshgan jarayon sifatida qarash, yoki turkiy dunyo kirib kelgan ariylarning diniy mifologiyasini to'liqligicha o'zlashtirganlar deb xisoblash fikrimizcha unchalik to'g'ri emas [2]. Chunki, zardushtiylik diniga xos proto elementlarning shakllanishi ariylarning bu zamanga qadamlari yetmasidan ming yillar avval ro'y bergan (miloddan avvalgi IV-III ming yilliklar). XIX asrning oxiri, XX asr boshlarida lingvistik tadqiqotlar natijasida ilk bora yevropa tillarini sanskrit tiliga qarindosh ekanligi aniqlangan. Shundan etiboran hind-yevropa tillari degan tushuncha fanga kirib kelgan. Hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi xalqlarning protovatani O'rta Osiyo hududlariga to'g'ri keladi degan xulosalar ham berilgan [3, 7, 8]. Xozirgi kunda qadimgi Sharq xalqlari tarixi va avestoshunoslik fanlarida "qanday qilib O'rta Osiyo xalqlari ilk jahon diniga asos solgan", degan masala muxokama maydoniga aylangan. Bu borada tadqiqotchi Sh.Shaydullaev "Zardushtiylik diniga Turon xalqlari asos solganlari allaqachon isbotlangan va bu masala avestoshunos olimlar tomonidan muxokama qilinmay qo'yilgan" deb yozadi [8, 9].

Zardushtiylik dini asoslarining shakllanishida har ikkala etnik qatlamning ishtiroki mavjud deb qarash masala mohiyatini ancha oydinlashtiradi, va yangi ilmiy xulosalar qilishga yo'l beradi. Shuningdek, ariylar kirib borgan joylarda ularning e'tiqod ob'ektlari, xudolari mahalliy e'tiqod ob'ektlari ham e'zozlangan hamda vaqt o'tishi bilan ular bir birini to'ldiruvchi xususiyat kasb etib transformasiyalashib borganligi haqiqatga yaqin deyish mumkin [2]. Binobarin, zardushtiylik dini muqaddas kitobi Avesta o'zbek, tojik, afg'on, fors, ozarbayjon va boshqa xalqlarning diniy-ahloqiy qarashlarini o'rganishda muhim manbadir. Aslini olganda Avesta asos e'tibori bilan zardushtiylik dinini emas, Mazda Yasnachilarning e'tiqodini o'zida mujassam etgan (ushbu masalani biz alohida mavzu sifatida boshqa maqolada kengroq taxlil qilamiz).

Bronza davrida O'rta Sharq mintaqasiga ariylarning kirib kelishi bu yerda sharqiy-eroniy tillarning shakllanishiga asos bo'ldi. Miloddan avvalgi VI asrda O'rta Osiyo eron Ahamoniylari tomonidan bo'ysundirildi. Bu davrda ma'muriy boshqaruv tizimi bilan birgalikda fors-dariy tilining ta'siri oshishiga sabab bo'ldi. Milladdan avvalgi III asr o'rtalarida O'rta Osiyoning janubi-g'arbiy mintaqalarida Parfiya, milodiy III asrda Sosoniylar davlatining vujudga kelishi eron

tillarining ta'sirini kuchaytirdi. Bu payt mintaqada o'rta fors tilining ta'siri sezilarli darajada oshdi. VIII asrda arablarning O'rta Osiyo hududlarida islom dinini yoyish maqsadida musulmon bo'lib ulgargan fors-dariy qabilalaridan foydalandilar. Shu tariqa dariy tilining ta'siri sezilarli darajada ortdi va tojik tilining shakllanishiga sabab bo'ldi. X-XI asrlarga kelib Qoraxoniylar davrida turkiy til davlat tili maqomi darajasiga chiqishi turkiy tilning ta'sir doirasini bir necha bor kengaytirgan bo'lsada, bu davrga kelib ming yillar mobaynida an'anaga aylanib, amalda qo'llanib kelinayotgan eroniy (fors) tillarni amalda siqib chiqara olmadi. Ko'p xollarda fors tili ijod va davlat ishlarini yurgizish (devonxona) rasmiy tiliga aylandi. Etnik jihatdan O'rta Osiyoning turkiy axolisi o'zining ona tilidan tashqari fors tilini ham mukammal bilgan. Temur va temuriylar davri, undan keyingi xonliklar davrida ham bu an'ana saqlanib qoldi. Bu an'ananing tarixiy zanjiri sovet tuzumining o'rnatilishi bilan uzildi. Birinchidan, sovetlar 1925 yilda Turkiston o'lkasida milliy respublikalar tashkil etib, milliy tilning siyosiy mavqecini o'rta taga tashladi. Bunda ular albatta "bo'lib tashla – hukmronlik qil" qabilada o'z manfaatlarini yuzasidan ish tutdilar. Ikkinchidan, milliy respublikalarga rus tilini asosiy til sifatida bog'lab berildi. Barcha sovet respublikalarida rus tili majburiy tilga aylandi. Bundan xulosa shuki, til etnik mansublikni aniqlash uchun to'liq asos bo'la olmaydi. Buning ustiga, bronza davrida migrasion jarayonlarda ishtirok etgan ariylarning monoetnik mansubligi masalasi tarixan isbotini topmagan. Ariylikni oliy irqchilik darajasiga olib chiqishni maqsad qilgan nazariya tarafdorlari millatlararo ziddiyatdan bo'lak xech narsaga erisha olmaganliklarini anglab yetishlari kerak. Shu boisdan qadimda moddiy madaniyati bilan tarixda iz qoldirgan O'rta Sharq turkiy dunyosining sivilizatsion tarix saxnasidan chetlashtirishga urinish izz isbotini topmadi.

Hozirgi O'zbekiston hududlarida tarixan tarkib topgan va qadimgi yozma manbalarda tilga olingan Sug'd, Baqtriya, Qadimgi Xorazm, Choch, Parg'ana, Ustrushona kabi iqtisodiy-xo'jalik, siyosiy va modaniy sivilizatsiya o'choqlari joylashgan edi [13].

Ularning tarixan shakllanishi va rivojlanishi qadimgi Turonning ikki azim daryolari – Amudaryo va Sirdaryo va ular irmoqlarining suv zaxiralari bilan bog'liq. Bu daryolar havzalarida qadimdan tarkib topgan manzilgohlar, qishloqlar va qadimgi shaharlar qad ko'targan.

Qadimdan Turonzaminning turkiy xalqlari iqtisodiy-ho'jalik hayotini tashkil etgan sug'orma dehqonchilik, chorvachilik, ko'p tarmoqli xunarmandchilik, ichki va tashqi savdo-sotiq asosida yuksak darajada tarkib topgan shaharsozlik madaniyati va o'zbek davlatchiligi ikki yo'nalishda rivojlangan. Ularning birinchisi Amudaryo havzalarida tarkib topgan bo'lsa, ikkinchisi Sirdaryo havzalarida shakllangan.

Arxeologik va qadimgi yozma manbalar talqini va ilmiy tahliliga ko'ra eng qadimgi zamonlardan Amudaryo havzalarida Baqtriya-Toxariston, Marg'iyona, Parfiyona, Sug'd va Qadimgi Xorazm hududlari joylashgan bo'lib, bu hududlarning moddiy madaniyati Qadimgi Sharq

sivilizatsiyasi an'analari asosida rivojlangan. Ularda Avestada tilga olingan sug'diy, boqtariy, marg'iyoniy, parfiyoniy, xorazmiy va sak etnik birliklarining tili asosida qadimgi eroniy til muhiti tashkil topgan.

Sirdaryo havzalari hududlarida esa Choch, Parg'ana, Ustrushona kabi tarixiy-madaniy o'lkalar joylashgan bo'lib, bu tarixiy-madaniy o'lkalar Qadimgi Sharq tarixiy-madaniy o'lkalarining ta'sirisiz mahalliy aholi madaniy ho'jalik an'analari asosida rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Sirdaryo havzalari mintaqalarining etnomadaniy va etnosiyosiy hayotida azaldan o'troq turkiylikka xos etnik an'analari va xayot tarzi ustuvor bo'lib kelgan. Chunki Sirdaryo havzalari juda qadim-qadim zamonlardan ikki ho'jalik (dehqonchilik va chorvachilik) jamoalarining, ikki til sohiblarining (qadimgi eroniy va prototurkiy tilli) qabilalarining chegara hududlari, to'qnashuv makoni, ikki tillik etnik guruhlarining aloqa maydoni bo'lib kelgan. Buni ba'zi tadqiqotchilar simbioz hudud deb nomlashga moyildirlar. Ilk o'rta asrlardan boshlab bu o'zaro aloqa maydoni Sirdaryodan Amudaryoning yuqori va o'rta havzalariga ko'chib, bu ikki daryo oralig'ida hamda ularga tutash hududiy zonada asta sekin turkiylik muhiti shakllana boshlagan.

Arxeologik manbalar qadimda Turon va Eron o'lkalari musharaklikda yaratgan moddiy madaniyat yodgorliklarining arxeologik materiallari taxliliga ko'ra, bu etno-madaniy musharaklik, o'zaro uzviylik qadimgi tarixiy ildizlarga ega ekanligini isbotlaydi [13; 10; 11].

O'rta Sharq mintaqasida bronza davriga qadar bu makonning tub yerli aholisi qadimgi eroniy tillar oilasining shimoliy-sharqiy lahjalari: sug'diy, xorazmiy, boqtariy, marg'iyoniy, parfiyoniy, sak qabila va qavmlari tillari amalda keng qo'llanilgan. Bronza davridan e'tiboran ushbu zaminga Sirdaryoning shimoliy-sharqiy tomonlaridan: Yettisuv o'lkalari, Qozog'iston dastlari, Janubiy Sibir, Yenisey havzalari, Ural tog' tizmalarining janubiy-sharqiy yonbag'irlari, Janubiy-g'arbiy Tyanshan, Tog'li Oltoy, Xakasiya va Tuva o'lkalaridan prototurkiy va turkiy etnik guruhlarining birin-ketin to'xtovsiz kirib kelishi boshlandi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida tilga olganimizdek, ostadonlarda dafn qilish marosimi shubhasiz zardushtiylikka xosdir. Lekin hamma yerda ham bu odat bo'lmagan deyishimizga asos ko'p. Ostadonlarda dafn qilish marosimi ko'proq O'rta Sharq mintaqasiga xos bo'lib, ular aynan shu yerdan arxeologlar tomonidan ko'plab topib o'rganilgan. Ostadonlarda dafn qilish amaliyoti Eronda deyarli sezilmaydi. Bu kabi diniy tushunchalar aynan turkiy xalqlarni zardushtiylik dinini qabul qilishi bilan bog'liq deb xisoblash masala atrofida paydo bo'lgan savollar o'z javobini topganday bo'ladi. Hind-ariy xalqlarining diniy mifologik ma'naviy merosini ular bilan birga yonma yon yashagan turkiy xalqlar Zardusht ta'limotini qabul qilish bilan barobar bu dinni ravnaq topib shakllanishi va rivojlanishida o'z xissalarini qo'shganliklari O'rta Sharq mintaqasida yashayotgan hozirgi xalqlarning xayot tarziga singib ketgan minglab noislomiy marosimlarda ko'rish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент. “O'zbekiston” нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2015.
2. Чайлд Г. Арийцы. Основатели Европейской цивилизации. М.: Центрполиграф. 2007. – 270 с.
3. Иванов А.М. Заратустра говорил не так. <https://www.rulit.me/books/zaratustra-govoril-ne-tak-read-288140-1.html> электрон китоб.
4. Аскарлов А. Арийская проблема: новые подходы и взгляды. <https://centrasia.org/news/A.php?st=1138060920>;
5. Сарияниди В.И. Задолго до Заратустры.(Археологические доказательства прото зороастризма в Бактрии и Маргиане). Под общей редакцией Н.А.Дубовой. Москва. Старый сад. 2010.
6. Кузьмина Е.Е.Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской обьности и происхождение индоиранцев. Москва. Восточная литература., 1994. 461 с;
7. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. М.: Летний сад. 2008. – 558 с.

8. Шайдуллаев Ш. Илк динлар тарихини ўрганишда услубий англашмовчилик (археология манбалари ва янгича ёндашув) // Ўзбекистон тарихи. 2020. № 3. – Б. 50.
9. Абаев В.И. Два зороастризма в Иране. (Иран Восточный – Иран западный. Два лица одной этнической культуры). // ВДИ/ 1990. № 4. – С. 198-207.
10. Аркаим – Синташта: древнее наследие Южного Урала. К 70-летию Геннадия Борисовичи Здановича. Сборник научных трудов. Часть 2. Челябинск 2010. – 184 с;
11. Геннинг В.Ф., Зданович Г.Б., Геннинг В.В. Синташта. Челябинск 1992. – 408 с.
12. Масов Р. Тюркизация арийцев: чужь или недомыслие? Ответ на статью А.Аскарлова "Арийская проблема: новые подходы и взгляды". <https://centrasia.org/newsA.php?st=1136562180>
13. Аскарлов А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. Тошкент. Фан. 2023. – Б. 7.